

Study and Analysis of Structure of Hafez's Sonnets (Based on the Approach of Dialectical Sociology)

Mohammad Khosravi-Shakib¹ | Javad Dehghanian²

1. Corresponding author, Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Lorestan, Khoramabad, Iran. Email: khosravi.m@lu.ac.ir
2. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Shiraz, Iran. Email: Mirjavad@shirazu.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
18 August 2023
Received in revised form:
3 July 2024
Accepted:
3 July 2024
Published online:
23 August 2025

Keywords:
Hafez's sonnet, structure,
sociology.

The dialectical sociology of literature can be considered as an evolutionist, functionalist as well as constructionist approach that seeks to prove of social and class structures of society on the structure and context of literary works. This approach considers neither the literary work as a principle nor social and class consciousness; Rather it seeks to prove the influence, and dialectic of them. Using the dialectical sociology of literature, Hafez's sonnets and their composition can be considered as a historical document and a product of society and class relations, and it can be said that the detached structure of Hafez's sonnets goes back to the social and class turmoil of the poet. Hafez's satire is also the product of the absolutism and tyranny. Also, the image of Hafez's sonnets - similes, paradoxes, etc. - is the result of displacement of social. The monotony of Hafez's sonnet shows the tyranny and absolutism. Structural polarization and confrontation reflect hostility, conflict, and class and social incompatibility. In this article, with a theoretical method and of course a qualitative study of the content, the effect and dialectical interaction of society on the comprehensive and meaningful structures of Hafez's sonnet will be studied and analyzed.

Cite this article: Khosravi-Shakib, Mohammad; Dehghanian, Javad. (2025). "Study and Analysis of Structure of Hafez's Sonnets (Based on the Approach of Dialectical Sociology)". *Journal of Lyrical Literature Researches*, 23(45), 45-66. <http://doi.org/10.22111/jllr.2024.46429.3191>

1. Introduction

In many types of art, social and class relations are intertwined with artistic structures. Literature, as an art form, has always been looking for a social-historical role and, as a result, a connection with existing realities. Art that does not reflect the historical, social and class discourses will remain abstract and will fail to communicate and reach audiences. The sociological view of historical dialectics as a semantic system considers the literary phenomenon in connection with a holistic framework that seems more historical, reality-oriented and rational. (Fazli and Karimpour, 2010: 62) Therefore, Hafez's sonnets should also be judged in connection with the whole social framework and cultural and historical geometry, rather than the true essence and essence and concerns. The real poet can be found through this concrete and dialectical view. Since dialectical sociology considers literature as a product of time and the history of societies, and since Hafez's lived history was a lively history and had an impact on his poetry, a dialectical and non-abstract view helps to understand historical structures. and the politics behind his art can be better understood. The questions of this research are;

A- How is the impact and dialectical interaction of society and the artistic, literary and meaningful structures of Hafez's sonnet evaluated? B- The application of dialectical and historical sociology, as a semantic system, in criticizing the structural system of Hafez's poetry, what knowledge and new information does this method bring to the audience's understanding of Hafez's poetry?

2. Research method

In this research, historical dialectical sociology is used as a semantic system to evaluate Hafez's sonnets. The sociology of historical dialectics proposes a semantic system that makes it possible to understand literary and artistic structures. This system helps the reader to get a different understanding of reading literary works. Description and qualitative analysis of Hafez's sonnets is the dominant method in the current research. The application and approach of dialectical sociology and the descriptive and analytical method helps to understand the sociology of the creation of Hafez's sonnets, and makes the audience familiar with the space and history behind the literary structures in Hafez's sonnets.

3. Discussion

The structure of Hafez's poetry is disjointed and disturbed because in a dialectical process, it is an accurate and expressive representation of a chaotic and disturbed society full of class divisions in the 8th century. In Hafez's poetry, although the accumulation of characters' voices is abundant, the concealment and ambiguity of his poetry is a kind of conservatism, which is the result of the mask and the general multi-personality of the poet's history. Hafez's ghazal and its polyphonic nature, as well as its extensive conversation with multiple and mutual classes, are the product of the material and social conditions of the 8th century history; A history that shows the irreconcilable nature of beliefs and social values among the upper and lower classes, and Hafez is forced to establish a unified style in order to protect the audience and his poetry, which in addition to showing different voices and capacity Semantic construction can be protected from the repression and censorship of the ruling classes. Hafez's humor wants to challenge the dogmatic and incompetent norms. scandalize and promote suspicion of the inefficiency of the ruling class. Hafez's humor comes from the will of the lower class of the society of his time. It is a popular, class and worker tool that can be seen in the structure of most of Hafez's sonnets. Hafez's humor is a required literary type and a product of the history and society of his time. This is why it can be said that in periods of history when hypocrisy, hypocrisy and bigotry increase, Hafez's poetry and thoughts will be more welcome. Ghazal Hafez challenges the relative and unstable nature of institutions and social groups by projecting class conflicts and social incompatibilities. In its structure, Hafez's sonnets are full of dualities and value contrasts. It is full of contempt for the sacred. Prost from Rendani Parsa and Zahdan Riakaar. It is full of drunkards and drunkards. Next to the mosque and mikdeh. Hafez aims to negate absolutism and deny the immortality of the self-created values of the upper class of society by planning and showing these class confrontations and enmities in the structure of sonnets. The nature of society in Hafez's era, because the structural oppositions of his poetry are irreconcilable and incompatible. This is why Hafez tries to promote relativism and neutralization of any absolutism and value and class tyranny by employing mutual structural pairs in the structure of the sonnet. Hafez's sonnets are based on social and class contradictions, inevitably, most of the paradoxes in them are conceptual and have a social

background. In other words, Hafez's paradoxes are not limited to the level of language and language games, and it is almost impossible to understand their contradictions without considering the social context and cultural and class values. Hafez's paradoxical scenes attribute his sonnets to the community and condense and emphasize its social nature and characteristics.

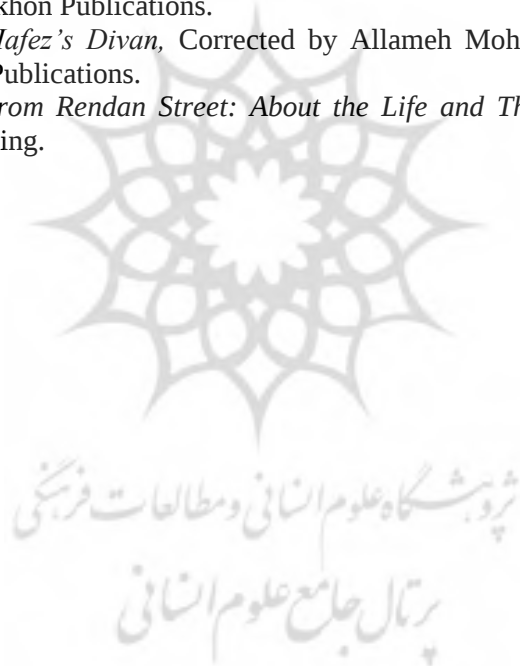
4. Conclusion

From a sociological and concrete point of view, it can be said that Hafez's poetry represents the social class conflict. The class alignments and their continuous arguments and sitz show themselves in the structure of Hafez's ghazal, and the incessant enmity and conflict of social classes can be deduced from Hafez's ghazal. The discrete structure of Hafez's sonnets is a reflection of social and class disruptions in the 8th century. The ambiguity and ambiguity of Hafez's sonnets are also the result of conservatism and public masks and efforts to hide the facts. Ihām and its types are the product of social impasses; A society that doesn't accept opposing expectations and clear criticism. Objective contrasts and comparisons in the structure of the sonnet show irreconcilable social and class differences and contradictions, which are reflected in the structure of the poem in the form of lexical contrasts and objective pairs. Hafez's humor, which has intensified the carnival aspect of his sonnets, seeks to negate absolutism and dogmatism by scorning, doubting and doubting the value, traditional and religious norms existing in the classes. Imperative, admonishing and warning language constructions that are often seen in educational literature are the product of a class and authoritarian military that tries to create the duality of "self" and "other" by means of ideology. "Themselves" are the supporters of the ideology and "others" are those who stand against it. This "self" constantly attacks the "other" and tries to control it. Hafez's humor is also a popular and social demand. The audience of Hafez's poetry welcomes the humor in his poetry, because humor has given Hafez the opportunity to negate the red lines drawn by the ruling class in his time and cross those lines. Hafez's humor is a product of a class society that seeks to dominate and systematically suppress society by planning and promoting idealistic and austerity concepts. The semantic system based on dialectical sociology shows that Hafez's poetry is a product of the society of his time. A society in which there is no clear conversation about resources and collective interests.

5. References

- Ahmadi, B. (1996). *Structure and Interpretation of Text: Semiotics and Structuralism*. Tehran: Markaz.
- Ashuri, D. (2011). *Erfan and Rendi in Hafez's poetry* (revised Hafez's ontology). Third edition. Tehran: Markaz Publications.
- Azizi-Habil, M., Nouri, A., Heydari, A., Zihreh-vand, S. (2018). Study of Hafez's strategies in making the text ambiguous; *Journal of textual research*; Vol. 23, No. 79, PP. 30-70.
- Bakhtin, M. (1990). *The Dialogic Imagination: Four Essays*, Trans. C. Emerson and M.
- Bakhtin, M. (2002). *Desire for Dialogue, Laughter, Freedom*. Translated by Mohammad-Jafar Pouyandeh, 2nd ed. Tehran: Cheshmeh.
- Estealami, M. (2016). *Hafez's course, criticism and description of Hafez's sonnets*,
- Fazeli, F. Karimpour, N. (2010). *Sociology of Literature; Branches and Methods*, Book of the Month of Literature, No. 45 (consecutive 159), PP. 58-64.
- Goldman, L. (1995). *Sociology of Literature*, translated by Mohammad Jafar Poyandeh, Tehran: Cheshme Publications.
- Goldman, L. (2018). *Society, Culture, Literature*, Translated by Mohammad Jafar Poyandeh. Tehran: Cheshme Publications.
- Haidari, A., Rahimi-harsini, B. (2019). Badel Balaghi; A platform for the creation of humor in Hafez's sonnets, *Journal of Lyrical Literature Researches*, Vol. 18, No. 35. PP. 47-64.
- Hamidian, S. (1998). A Discussion on the Structure of Persian Ghazal, *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, Vol. 27, No. 107, PP. 621-644.
- Haqshenas, A. (1991). *literary articles and linguistics*, Tehran: Nilufar Publications.
- Holquist. Ed. M. Holquist. Austin: University of Texas Press.
- Khormshahi, B. (2005). *Hafez's mind and language*, 8th edition, 3rd edition. Tehran: Nahid Publications.

- Lukács, G. (1998). *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. Translated by Mohammad-Jafar Pouyandeh. Tehran: Tajrobe.
- Malmir, T. (2018). The coherent structure of Hafez Shirazi's sonnets, *Fonoun Adabi magazine*, Vol. 1, No. 1, PP. 41-56.
- Mojtahedi, K. (1998). *Hegel's Logic*, Tehran: Publications of Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Nabilou, A. (2012). Examination of double contrasts in Hafez's sonnets, *Journal of Persian Language and Literature*, Vol. 21, No. 74, PP. 69-91.
- Parnoush, A., Pirani-shal, A., Abuyasani, H. (2024). Examining the dual contrasts of place and its semantic function in Naji Allosh's poetry, *Journal of Lyrical Literature Researches*, Vol. 22, No. 42. PP. 67-76.
- Pir, Z. (1998). *Experimental and dialectical methods in the sociology of literature*, translated by Mohammad Jafar Poyandeh, Tehran: Naqsh-e Jahan Publications.
- Pournamdarian, T. (2007). *Lost in the sea; a reflection on the meaning and form of Hafiz's poetry*, second edition. Tehran: Sokhan.
- Pouyandeh, M. (2019). *An introduction to the sociology of literature*, Fourth edition, Tehran; Naqsh Jahan Publications.
- Rawandi, M. (2014). *Social History of Iran*, Volume 8, Tehran: Negah Publishing.
- Riahi, M. (1994). *Golgasht in Hafez's poetry and thought*, second edition, Tehran: Elmi Publications.
- Safa, Z. (1990). *History of Literature in Iran*, Volume 3, Tehran: Ferdous Publications.
- second edition, Tehran: Sokhon Publications.
- Shamsuddin, H. (2000). *Hafez's Divan*, Corrected by Allameh Mohammad Qazvini, 21st edition; Tehran; Payam Adalat Publications.
- Zarin Koob, A. (2015). *From Rendani Street: About the Life and Thought of Hafez*, 17th edition, Tehran: Sokhon Publishing.

بررسی و تحلیل نظام هندسی حاکم بر ساختار غزل حافظ (براساس رویکرد جامعه‌شناسی دیالکتیکی)

محمد خسروی شکیب^۱ | جواد دهقانیا^۲

۱. نویسنده مسئول، استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: khosravi.M@lu.ac.ir

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: Mirjavad@shirazu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱	جامعه‌شناسی دیالکتیکی ادبیات، یک نظام معناشناختی است که در پی اثبات تأثیر رخدادهای اجتماعی و طبقاتی جامعه، بر ساختار آثار ادبی برجسته است. این رویکرد، کل‌نگر و تعادل‌گرا است؛ به این معنا که نه متن ادبی را اصل می‌داند و نه تاریخ اجتماعی و طبقاتی را؛ بلکه به دنبال نشان‌دادن تأثیر، فشار و دیالکتیک این دو بر هم است. پرسش، این است که آیا می‌توان غزل‌های حافظ و ساختمان و ترکیب آن‌ها را یک سند تاریخی و محصول جامعه و مناسبات طبقاتی اجتماع دانست؟ با کاربست جامعه‌شناسی دیالکتیکی تاریخی و همچنین روش نظری و تحلیل کیفی، می‌توان گفت که ساختار گسسته‌نمای غزل‌های حافظ، حاصل پریشانی و گسست اجتماعی و طبقاتی دوران شاعر است. طنز حافظ نیز محصول بن‌بست‌های سیاسی، مطلق‌گرایی و استبداد حکومت است. همچنین صور خیال در غزل حافظ (تشبیه عکس، استعاره، تناقض‌نمایی و پارادوکس و...) نیز نتیجه جابه‌جایی و تحریف ارزش‌های اجتماعی و طبقاتی است. تلفیق غزل عاشقانه و عارفانه، چندمعنایی، ابهام، ابهام و جست‌وخیز معنا در غزل حافظ نیز به ریاکاری و نقاب گسترده و محافظه‌کاری عمومی برمی‌گردد. جفت‌های متقابل مانند رند و زاهد، خیر و شر، صومعه و میخانه و... در ساختار غزل‌ها نیز نشان‌دهنده خصومت، ستیز و ناسازگاری‌های آشکار طبقاتی و اجتماعی است.

واژه‌های کلیدی:

حافظ، غزل، ساختار، جامعه‌شناسی دیالکتیکی

استاد: خسروی شکیب، محمد؛ دهقانیا، جواد. (۱۴۰۴). «بررسی و تحلیل نظام هندسی حاکم بر ساختار غزل حافظ (براساس رویکرد جامعه‌شناسی دیالکتیکی)». پژوهشنامه ادب غنایی، ۲۳(۴۵)، ۴۵-۶۶.

DOI: 10.22111/jllr.2024.46429.3191

© خسروی شکیب، محمد؛ دهقانیا، جواد.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۱- مقدمه

در انواع متعدد هنر معاصر، رابطه اجتماع و طبقات با ساختارهای هنری، درهم تنیده و پیچیده تر شده است. امروزه ادبیات نیز به عنوان یک نوع هنری، به دنبال نقش تاریخی-اجتماعی و به تبع آن، ارتباط با واقعیت های موجود است. آن هنری که گفتمان های تاریخی، اجتماع و طبقاتی را در خود بازتاب ندهد، به صورت انتزاعی باقی خواهد ماند و در ارتباط سازی و مخاطب گیری، ناکام خواهد ماند. نگاه انتزاعی به ادبیات، باعث می شود که ادبیات از دیگر واقعیت های تاریخی و اجتماعی، برکنار بماند. این کناره گیری، باعث انزوای ادبیات و گفتمان های ادبی می شود.

در برابر نگاه انتزاعی، می توان از نگاه انضمامی و دیالکتیکی نام برد که تلاش دارد ادبیات را به عنوان یک جزء، اما در ارتباط با کلیت های موجود، مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. نگاه جامعه شناسی دیالکتیک تاریخی به عنوان یک نظام معناشناختی، پدیده ادبی را در پیوند با یک چارچوب کل نگر در نظر می گیرد تا تاریخی، واقعیت مدار و عقلانی تر به نظر برسد (فاضلی و کریم پور، ۱۳۸۹: ۶۲)؛ از این رو غزل های حافظ را نیز باید در پیوند و ارتباط با کل و چارچوب اجتماعی و هندسه فرهنگی و تاریخی، مورد قضاوت قرار داد تا ذات و گوهر واقعی و نیز دغدغه های راستین شاعر را بتوان از خلال این نگاه انضمامی و دیالکتیکی به دست آورد. غزل حافظ را نمی توان جدا از بافت تاریخی آن سنجید؛ زیرا بافت تاریخی و اجتماعی دوران شاعر است که -آگاهانه یا ناآگاهانه- در پیدایش روساخت و ژرف ساخت غزل های حافظ، نقش اساسی داشته است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

برای درک شعر حافظ، باید تاریخ و فرهنگ آن دوره را مطالعه کرد. بعد از هجوم مغولان به مناطق شمالی ایران، بسیاری از مردم این مناطق، به نواحی امن و مرکزی همچون کرمان، فارس و عراق گریختند. اتابکان فارس که در آن زمان، فارس را اداره می کردند، با اوکتابی و سپس هلاکو، از در صلح و آشتی درآمدند و بدین صورت توانستند فارس را از ویرانی نجات دهند (صفا، ۱۳۶۹: ۱۱-۱۰)؛ اما چندی بعد، درگیری های مستمر ایلخانان، آل مظفر و سپس تیموریان، باعث آشفته گی و پریشانی اجتماعی در فارس شد. ناپایداری و جابه جایی حکومت ها، خود سبب بی ثباتی هنجارها و روش های اجتماعی و فرهنگی و لاجرم، شکل گیری الگوها و رفتارهای طبقاتی و اجتماعی متفاوت، کاذب و گاه متضاد می شد.

ذبیح الله صفا می گوید: «پس از مرگ ابوسعید، آخرین پادشاه ایلخانی، حکومت ایلخانان تجزیه شد و سرداران ابوسعید، دعوی استقلال کردند و چنین شد که حکومت های محلی و منطقه ای چندگانه ای سر برآوردند. از میان آن ها، آل اینجو، پس از مرگ ابوسعید، جایگاهی یافت. در میان افراد این خاندان، شیخ ابواسحاق، حاکمی اهل ادب و شعر بود. در مقابل، مظفریان و مخصوصاً مبارزالدین، به ادب و علم، توجه ویژه ای نمودند. شیخ ابواسحاق اینجو که خود از مغولان مسلمان است، شش دانگ شیراز را از مغول های چوپانی خرید و مایملک خود کرد و حکومت سلسله اینجو را تشکیل داد. پایان کار آل اینجو به دست آل مظفر و مرگ شیخ ابواسحاق، سبب اندوه نویسندگان و شاعرانی چون حافظ شد. پس از سقوط آل اینجو و روی کار آمدن مبارزالدین محمد از آل مظفر، اوضاع، دگرگون می شود و ساختاری مستبد، ناپایدار و ناسازگار بر اوضاع اجتماعی مسلط شد. شاه شجاع، فرزند مبارزالدین، بر پدر شورید و او را دستگیر ساخت و به زندان انداخت. حکومت شاه شجاع نیز با نگرانی از عدم ثبات و بیم ناپایداری های اجتماعی و طبقاتی گذشت. این نگرانی به خاطر درگیری های شاه شجاع با برادرانش بود که سبب شد برای مدت سه سال، حکومت شیراز از دست شاه شجاع بیرون شود. پایان کار مظفریان با منازعات و یورش تیمور رقم خورد که ایران را تحت کنترل خویش درآورد» (صفا، ۱۳۶۹: ۱۲).

حافظ در غزل هایش همواره امیر مبارزالدین را مردی محتسب، متظاهر، ناسازگار، ریاکار و اهل نفاق می داند که باعث نابسامانی و تغییر الگوهای رفتاری، اجتماعی و طبقاتی زمان خود شده است. شاه شجاع و سپس شاه منصور که بعد از امیر

مبارزالدین بر تخت پادشاهی نشستند، نه توانستند و نه فرصت یافتند تا الگوهای رفتاری و طبقاتی را به‌طور کامل، تغییر و اصلاح کنند. بعد از کشته‌شدن شاه منصور و روی کار آمدن تیموریان، اوضاع اجتماعی و فرهنگی، مجدد دستخوش تغییرات شد و درگیری، خصوصیت طبقاتی و نازسازگارهای اجتماعی شدت گرفت. در «کتاب تاریخ اجتماعی ایران»، این درگیری‌های خشونت‌آمیز، ناشی از اختلافات طبقات اجتماعی و اقتصادی یا اختلافات نژادی یا مناقشات مذهبی در شیراز دانسته شده است. این اختلافات طبقاتی و اجتماعی که گاه یک گروه را به جان گروه دیگر می‌انداخت، ناشی از شکاف عمیق عقیدتی، طبقاتی و همچنین دعوا بر سر کسب قدرت و منافع بود (راوندی، ۱۳۷۴: ۳۷).

از آنجا که جامعه‌شناسی دیالکتیکی، به‌عنوان یک نظام معناشناختی، ادبیات را محصول زمان و تاریخ اجتماعات می‌داند و از آنجا که تاریخ زیسته حافظ، تاریخی پر جنب‌وجوش بوده و بر شعر او تأثیر داشته است، نگاه دیالکتیکی و غیرانتزاعی، کمک می‌کند تا ساختارهای تاریخی و سیاسی پشت هنر او بهتر درک شوند. سؤال اصلی این تحقیق آن است که تأثیر و برهم‌کنش دیالکتیکی جامعه و ساختارهای هنری، ادبی و معنادار غزل حافظ، چگونه ارزیابی می‌شود؟ به عبارت دیگر، کاربست جامعه‌شناسی دیالکتیکی و تاریخی، به‌عنوان یک نظام معناشناختی، در نقد نظام ساختاری شعر حافظ، حامل چه آگاهی و اطلاعات تازه‌ای است و این روش، چه کمکی به فهم مخاطب، از شعر حافظ می‌کند؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

این پژوهش، قصد دارد تا ارتباط «پیشینه آگاهی ممکن» طبقاتی و روح تاریخی و جمعی مؤثر بر شکل‌گیری غزل‌های حافظ را بررسی کند تا نشان داده شود که «ساختار و صورت معنادار» غزل‌های حافظ در فرایندی دیالکتیکی، چگونه از کشمکش گفتمان‌های مسلط و غالب بر طبقات اجتماعی، تأثیر پذیرفته است. جامعه‌شناسی دیالکتیک تاریخی، یک نظام معناشناختی را مطرح می‌کند که فهم ساختارهای ادبی و هنری را ممکن می‌سازد. این نظام، به خواننده کمک می‌کند تا به درک متفاوتی از خوانش آثار ادبی دست یابد؛ درکی که اغلب، متفاوت با جهان‌بینی‌های رایج و مرسوم است. جامعه‌شناسی دیالکتیکی ادبیات، کمک می‌کند که تأثیر ستیزه‌های طبقاتی و منازعات اجتماعی، بر تکوین آثار ادبی آشکار شود. این روش، به فهم جامعه‌شناسی آفرینش ادبی، کمک می‌کند. کاربست این رویکرد، مخاطب را با فضا و تاریخ پشت ساختارهای ادبی موجود در غزل حافظ آشنا می‌کند؛ برای مثال می‌توان گفت که ساخت‌های زبانی تحذیری و پندآموز موجود در غزل حافظ، نشان‌دهنده نظام‌های حکومتی خودمحور، تک‌صدا و مستبد زمان شاعر است؛ نظام سیاسی‌ای که همواره به دنبال کنترل و تسلط بر مردم است. درکل می‌توان گفت جامعه‌شناسی دیالکتیکی به‌عنوان یک نظام معناشناختی، کمک می‌کند که تأثیر و فشار منازعات و تضادهای طبقاتی، سیاسی و تاریخی، بر زبان و نظام ساختاری شعر حافظ را درک کنیم.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

قرن هجدهم را باید شروعی دانست که مؤلفه‌های اجتماعی و طبقاتی، به‌صورت گسترده و البته با وضوح بیشتری، وارد متن ادبی و ادبیات شد. ادبیات در قرن نوزدهم با تکیه بر آرای افرادی چون امیل دورکیم، با جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی، ارتباط برقرار کرد و از آن به بعد در قرن بیستم، ارتباط ادبیات با دیگر شاخه‌های علوم انسانی همچون سیاست، روان‌شناسی، اقتصاد، تاریخ و... هر روز محکم‌تر شد. هم دورکیم و هم مارکس، فرهنگ و جامعه را نوعی از «زبان‌ورزی» تلقی کردند که می‌توان نام «فرهنگ» بر آن گذاشت. فرهنگ از نظر هردو جامعه‌شناس، صرفاً «جامعه‌ایست در زبان» که دورکیم آن را «روح جمعی» و مارکس آن را «ایدئولوژی» نام نهادند (گلدمن، ۱۳۷۶: ۴۴).

لوسین گلدمن، اصطلاح «روح جمعی» یا «طرح‌واره اندیشه جمعی» را به جامعه‌شناسی ادبیات وارد کرد. گلدمن معتقد است که این روح جمعی و پیشینه آگاهی تاریخی و اجتماعی، مهم‌ترین عامل در پیدایش و تکوین ساختار اثر ادبی تلقی

می‌شود. از نظر گلدمن، «نظام نهفته در اثر ادبی، دو کارکرد دارد: از سویی وحدت اثر را بیان می‌کند و از سوی دیگر، جهان‌نگری تاریخی و آگاهی یک گروه و طبقه اجتماعی را بیان می‌کند. او می‌گوید: اثر ادبی، آفریده نویسنده نیست؛ بلکه آفریننده اصلی اثر ادبی، همان آگاهی تاریخی، روح جمعی و منافع گروه و یا طبقات اجتماعی است» (پوینده، ۱۳۹۸: ۹۳).

ماشری، آدورنو، اتین بالیبار و درنهایت آلتوسر که از مدافعان جامعه‌شناسی دیالکتیکی ادبیات محسوب می‌شوند، با اصطلاح «ایدئولوژی» بازی کردند و با دفاع یا رد آن، سعی کردند به ارتباط تاریخ، ایدئولوژی و ساخت‌های هنری بپردازند. آن‌ها تلاش کردند تا روشن کنند که یک متن، نه تنها تاریخ و ایدئولوژی را بیان می‌کند، بلکه با پدیدار ساختن تضادها و کشمکش‌ها، آن دو را در ساختار آثار ادبی نشان می‌دهد (همان: ۱۳۱). پوینده در کتاب «درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات» می‌گوید که درک نظریه‌های مربوط به دیالکتیک تاریخی لوکاچ، گلدمن و آدورنو، بدون توجه به اصول و مفاهیم فلسفه نظام‌مند هگل، به‌ویژه زیبایی‌شناسی او، ناممکن یا دست‌کم دشوار است (همان: ۱۲۰-۱۱۹).

هگل معتقد است که «دیالکتیک تاریخی، زندگی و روح گسترش علمی است» (مجتهدی، ۱۳۷۷: ۲۱۸). او اضافه می‌کند که فقط فلسفه‌ای که هستی را به‌عنوان یک کلیت دریابد، می‌تواند به درک انضمامی از ذات نهفته در پس پدیدارها برسد. نکته اصلی، آن است که هگل کارکرد هنر را به‌یاری معیارهای فلسفی و تاریخی دیالکتیک خود، تعریف می‌کند. به نظر هگل، هنر همانند فلسفه، کارکردی شناخت‌بخش دارد که باید درک بهتر واقعیت تاریخی را تضمین کند. اثر هنری، مانند فلسفه، باید ذات را در پس پدیدار آشکار سازد. بدین ترتیب است که یک بار دیگر، جلوه‌های هنر نه فقط در مقایسه با واقعیت جاری، نمودها و پندارهای محض نیستند، بلکه واقعیتی عالی‌تر و موجودیتی حقیقی‌تر دارند (مجتهدی، ۱۳۷۷: ۱۲۰). درحقیقت، سخن هگل این است که هنر به‌صورت کلی و ادبیات، به وجهی خاص، نماینده گفتمان‌های اجتماعی و طبقاتی هستند و این طبقات و دغدغه‌های اجتماعی، در یک ارتباط تاریخی، دوطرفه و دیالکتیکی، در هنر و ادبیات بازتاب می‌یابند.

رویکرد جامعه‌شناسی دیالکتیکی که بعدها توسط لوکاچ و گلدمن و به پیروی از آرای هگل طرح شد، بیشتر از آنکه روش تقابلی‌ای تلقی شود، رویکردی وفاق‌گرا، ساخت‌گرا و البته کارکردگرا است. این روش از جامعه‌شناسی تاریخی، مستند و واقع‌گراست. نخست باید اثر ادبی را دقیق خواند و درک کرد و سپس به دنبال نشانه‌های تاریخی، طبقاتی و اجتماعی مؤثر در پیدایش متن ادبی گشت. پیر زیما معتقد است «هنری ارزشمند است که آگاهی‌های تاریخی و اجتماعی در ساختار و بافتار آن هنر، به‌شکلی معنادار از ارزش‌ها و هنجارها شکل می‌یابد» (زیما، ۱۳۷۷: ۱۲۳). لوکاچ، فراتر از زیما معتقد است که «عامل حقیقتاً تاریخی و اجتماعی در ادبیات، همانا صورت اثر ادبی است» (پوینده، ۱۳۹۸: ۲۱۲).

در این مقاله نشان داده می‌شود که «ساختار و صورت معنادار» غزل‌های حافظ در فرایندی دیالکتیکی، محصول کشمکش گفتمان‌های مسلط و غالب بر طبقات اجتماعی است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

تحقیقات و پژوهش‌هایی که درباره حافظ و غزل‌هایش انجام شده‌اند، چه از نظر کیفیت و چه کمیت، خود، موضوع رساله‌ها، کتاب‌ها و همایش‌های مفصل و گوناگونی قرار گرفته‌اند؛ اما در بررسی ساختاری و زبانی غزل‌های حافظ به‌صورت تخصصی، می‌توان به چند تحقیق خوب اشاره کرد. در کتاب «گمشده لب دریا؛ تأملی در معنی و صورت شعر حافظ» (۱۳۸۴)، تقی پورنامداریان به بررسی روساخت و ژرف‌ساخت غزل‌های حافظ پرداخته است. پورنامداریان بدون اشاره به دیالکتیک و ساختارهای تاریخی و اجتماعی، وحدت عاطفی و انسجام روساخت و ژرف‌ساخت در غزل حافظ را اثبات می‌کند. او انسجام روساخت غزل حافظ را نتیجه انسجام عاطفه و احساس موجود در ژرف‌ساخت می‌داند.

سعید حمیدیان در مقاله‌ای با عنوان «بحثی در ساختار غزل فارسی» (۱۳۷۳)، تلاش کرده است تا ساختار غزل فارسی و تاریخ تطور و تکامل آن را مورد بررسی قرار دهد. حمیدیان، حافظ را چه در ساخت و چه در محتوا، غزل‌سرایی صاحب سبک و مبدع می‌داند. داریوش آشوری در کتاب «بازنگریسته هستی‌شناسی حافظ» (۱۳۸۱)، با روش هرمنوتیکی به دنبال هستی‌شناسی شعر حافظ است و در نهایت، هستی‌شناسی شعر حافظ را گسسته و پاشان می‌بیند. محمدامین ریاحی نیز در کتاب «گلگشت در شعر و اندیشه حافظ» (۱۳۷۴)، به این نتیجه می‌رسد که گسست‌شناسی شعر حافظ، توجیه‌پذیر خواهد شد، اگر خواننده بیت را واحد شعری کامل تلقی کند. او بدون توجه به اینکه بسیاری از غزل‌های حافظ دارای ابیات موقوف‌المعانی هستند، بیت را واحد شعری غزل حافظ معرفی می‌کند. تیمور مالیر نیز در مقاله «ساختار منسجم غزلیات حافظ شیرازی» (۱۳۸۸)، تلاش می‌کند به تبیین ضرورت ساختار منسجم غزل حافظ بپردازد و با ذکر یک نمونه از هریک از ساختارهای عرفانی، رندی، عاشقانه و قلندری، طرح اصلی غزل‌ها و چگونگی پیوند ابیات را روشن کند. نبی‌لو (۱۳۹۲) نیز تقابل‌های ساختاری غزل حافظ را بررسی و تحلیل آماری کرده است و اشاره‌ای به زیرساخت اجتماعی و طبقاتی آن‌ها نداشته است.

۲- تحلیل و بررسی

غزل حافظ، نماینده تاریخ و دوره‌ای خاص از فرهنگ سرزمین ایران است؛ دوره‌ای که آشفتگی، ناسازگاری و کشمکش طبقاتی و ایدئولوژیکی، مهم‌ترین خصلت تاریخی آن است. دقت در نظام ساختاری غزل حافظ، می‌تواند موجب آگاهی و فهم میزان و چگونگی تأثیرگذاری طبقات و ناپایدارهای اجتماعی بر ساخت غزل‌های او شود. در ادامه به بررسی و چگونگی برهم‌نمایی و دیالکتیک واقعیت‌های تاریخی و طبقات اجتماعی در غزل حافظ پرداخته می‌شود.

۱-۲- ساختار گسسته‌نمای غزل حافظ

پراکنش روساختی غزل‌های حافظ را باید از نو تعریف و ریشه‌یابی کرد. علی‌رغم بحث‌های فراوان، نویسنده این سطور معتقد است که شلختگی و پریشانی غزل حافظ، با کیفیت جامعه و همچنین کمیت طبقات اجتماعی زمان او ارتباط موثق دارد. خرمشاهی معتقد است که روساخت غزل‌های حافظ، تقلیدی از روساخت سوره‌های قرآن است (خرمشاهی، ۱۳۸۴: ۱۰۰) و همان‌گونه که سوره بقره و آل عمران و... در محورهای عمودی خود فاقد انسجام هستند، غزل‌های حافظ نیز از پیوستگی ساختاری برخوردار نیستند. حق‌شناس نیز ناهمگنی و ناسازگاری‌های غزل‌های حافظ را ظاهری می‌داند و معتقد است که پراکندگی‌های غزل‌ها، همسو و هم‌سنخ با مضمون مرکزی غزل است (حق‌شناس، ۱۳۷۰: ۱۸۵-۱۸۴). همچنین پورنامداریان، ژرف‌ساخت و عاطفه یکدست در زیرساخت غزل‌ها را مأمور جمع‌کردن آشفتگی و گسستگی روساخت آن‌ها می‌داند (پورنامداریان، ۱۳۸۴: ۱۰-۸).

اگر «توصیف» را از «روایت» جدا بدانیم، خواننده متوجه خواهد شد که غزل حافظ، غزل توصیف است تا غزل روایی. در توصیف، نمایش و تصاویری وجود دارند که ارتباط و پیوستگی آن‌ها ضرورت نمی‌نماید و آن‌ها وصف‌ها به‌راحتی می‌توانند تغییر کنند. می‌توان گفت همچنان که در توصیف، بر تجسیم زبان و قدرت تصویرگری آن تأکید می‌شود، در روایت، لحاظ‌کردن روابط و پیوستگی علی و معلولی لازم است. در روایت است که انسجام، وابستگی و استحکام روساخت، ارزش می‌یابد و بر آن تأکید می‌شود. بدیهی است که اگر از توصیف، سخن به میان می‌آید، منظور آن است که شعر حافظ، توصیف طبقات و نابسامانی‌های اجتماعی زمان خود است و توصیف، ابزاری برای نشان‌دادن شرایط اجتماعی است، بدون آنکه نیازی به حفظ روابط علی و معلولی و پیوستگی روساختی باشد.

از تفاوت «توصیف» و «روایت»، می‌توان به دو فرایند شناختی متفاوت در رابطه با غزل حافظ رسید؛ فرایند «دریافت» و فرایند «تشریح». اصطلاحات تشریح و دریافت، از تعابیر مورد نظر جامعه‌شناسی لوسین گلدمن در کتاب «جامعه‌شناسی ادبیات» هستند (گلدمن، ۱۳۷۴: ۳۷). در زیبایی‌شناسی کلاسیک، توصیف و شگردهای زبانی و بیانی و همچنین گزاره‌های مفهومی و پیام‌های شاعرانه و... همه و همه به فرایند دریافت برمی‌گردد؛ حال آنکه روند تشریح، فرایندی دیالکتیکی و کل‌نگر و البته جامع است که به ساختارهای تاریخی و اجتماعی برمی‌گردد و در تلاش است تا به ارتباط معنادار ساخت‌های ادبی با ساخت‌های تاریخی و اجتماعی برسد. گلدمن در کتاب «جامعه، فرهنگ و ادبیات» (گلدمن، ۱۳۷۶: ۴۹-۴۷)، تلاش می‌کند تا پیوند ساختارهای ادبی را با جهان‌نگری و آگاهی اجتماعی بیان کند. او می‌گوید اثر ادبی، آفریده نویسنده نیست؛ بلکه آفریده آگاهی تاریخی، منافع و ارزش‌های اجتماعی و طبقات است که آثار ادبی برجسته و بزرگ، آن‌ها را بیان می‌کنند. گلدمن در نهایت به این نتیجه می‌رسد که درک نظام مفهومی نهفته در ساختار اثر ادبی، فرایندی تاریخی و طبقاتی است (پوینده، ۱۳۹۸: ۱۲۶).

براساس گفته‌های گلدمن که فرم اثر ادبی را برگردان و تابعی از زندگی روزمره و تاریخ زمان اثر می‌داند (پوینده، ۱۳۹۸: ۱۵۴) و همچنین بر مبنای فرایند تشریح، می‌توان گفت که ساختار گسسته و پریشان شعر حافظ، نه به الگوبرداری از ساخت سوره‌های قرآن، نه به عاطفه یکدست در زیرساخت، نه به مضامین مرکزی موجود در غزل‌ها و نه به قول استعلامی (استعلامی، ۱۳۸۶: ۵۳) یا ریاحی (ریاحی، ۱۳۷۳: ۷۵)، به تخفیف ساختار غزل به واحد بیت برمی‌گردد؛ بلکه به آگاهی‌های تاریخی و دسته‌بندی‌ها، تضادها و پریشانی اجتماعی موجود در قرن هشتم برمی‌گردد. روساخت شعر حافظ، گسسته و پریشان می‌نماید؛ زیرا که آن در یک فرایند دیالکتیکی، یک نمایش و تصویر دقیق و گویا است از اجتماع آشفته و پریشان و پر از شکاف طبقاتی قرن هشتم.

۲-۲- چندآوایی و چندمعنایی در غزل حافظ

بحث چندمعنایی حافظ، موضوع جدیدی نیست. در بسیاری از مقالات و کتاب‌ها به این موضوع و شگردهای آن پرداخته‌اند. چندمعنایی غزل حافظ گاهی به ابهام و انواع آن و نیز به ابهام و کژتابی‌های معنایی برمی‌گردد. همچنین گاهی در شعر حافظ، چندمعنایی، محصول استفاده از کنایات، بینامتنیت، تضمین و نیز جابه‌جایی ضمائر است. گاهی «تحت‌تأثیر اقتباس‌های قرآنی، معناها در شعر حافظ متفاوت می‌شوند» (عزیزی هابیل و همکاران، ۱۳۹۸: ۸).

این مقاله به دنبال اثبات چندمعنایی غزل حافظ و نیز شگردها و تکنیک‌های گسترش معنا نیست؛ بلکه می‌خواهد چرایی چندمعنایی غزل حافظ را به بافت تاریخی و اجتماعی زمان شاعر پیوند بزند و بگوید که بافت اجتماعی و استبداد تاریخی زمان شاعر، در ظرفیت‌بخشی و چندآوایی کردن غزل حافظ، اهمیت زیادی داشته است و در نهایت باعث محافظه‌کاری و رازداری در معنای غزل شده است. به عبارتی دیگر، چندآوایی و چندمعنایی غزل حافظ، محصول اجتماع و تاریخی است تقابلی که در آن، طبقات به‌شدت در برابر هم صف‌آرایی کرده‌اند. آن اجتماعی که بگرویند سیاسی و مذهبی آن در اوج است، محافظه‌کاری و رازداری و همچنین پنهان‌کاری در آنجا فراوان است. حافظ اینجا برای محافظت از خود و مخاطبانش از آسیب‌های سیاسی، به چندمعنایی، ابهام و ابهام روی می‌آورد. او تلاش می‌کند تا از طریق انعکاس دغدغه طبقات، شعر خود را حفظ کند. او شعری محافظه‌کار و اسرارآمیز را می‌سازد تا محافظه‌کاری و نقاق عمومی را نشان دهد. این رازآمیزی و پنهان‌کاری و خصلت تلفیقی در غزل حافظ، گویی محصول تاریخ و جامعه محافظه‌کار و بسته آن روز است؛ جامعه‌ای کم‌تحمل که صداقت و راست‌کاری را بر نمی‌تابد.

میخایل باختین از پیروان فکری گئورگ لوکاچ و لوسین گلدمن، با طرح الگوهای چندآوایی زبان در آثار ادبی، به این موضوع می‌رسد که «زبان آثار ادبی، جهان‌نگری‌های انتزاعی نیستند؛ بلکه زبان به‌خودی‌خود، نوعی از جهان‌نگری انضمامی و طبقاتی موجود در اجتماع است» (Bakhtin, 1990: 63)؛ به این معنا که زبان، متأثر از ارزش‌گذاری و قضاوت‌های اجتماعی و تاریخی است. زبان به هیچ وجه نمی‌تواند خود را از فعالیت‌های تاریخی و منازعات طبقاتی و تاریخی -فرامتن- در امان نگه دارد. «فرامتن» و «زیرمتن»، از اصطلاحات لوکاچ هستند که به زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و طبقاتی‌ای اطلاق می‌شود که در تعاملی دیالکتیکی، باعث به وجود آمدن آثار ادبی می‌شوند (لوکاچ، ۱۳۷۷: ۷۱).

زبان فارسی و تاریخ تطور و چرخش سبک‌های نوشتاری نیز نشان‌دهنده دگرگونی و تحولات تاریخی و اجتماعی است؛ برای مثال می‌توان گفت که سبک مرسل در دوره سامانی، نشان از تاریخی آرام، صمیمی و آشنا و همراه با تحولات فرهنگی مثبت دارد و سبک مصنوع و متکلف قرن هفتم و هشتم و دوره تاریخی ایلخانان، از پیچیدگی و گرفتاری‌ها و تجاوزهای تاریخی و طبقاتی و عوارض ناشی از آن حکایت می‌کند. پیچیدگی و نمادین‌بودن زبان شعر نیما نیز می‌تواند از فضای اجتماعی و بن‌بست‌های تاریخی و سیاسی حکایت کند. غزل حافظ نیز محصول تاریخ و جامعه زمان خود است. به غزل زیر دقت شود.

ای پادشاه خوبان داد از غم تنهایی	دل بی تو به جان آمد وقت است که بازآیی
دایم گل این بستان شاداب نمی‌ماند	دریاب ضعیفان را در وقت توانایی
دیشب گله زلفش با باد همی‌کردم	گفتا غلطی بگذر زین فکرت سودایی
صد باد صبا اینجا با سلسله می‌رقصند	این است حریف ای دل تا باد نیمایی
مشتاقی و مهجوری دور از تو چنانم کرد	کز دست بخواهد شد پایاب شکیبایی
یارب به که شاید گفت این نکته که در عالم	رخساره به کس ننمود آن شاهد هرجایی
ساقی چمن گل را بی روی تو رنگی نیست	شمشاد خرامان کن تا باغ ییاری
ای درد توام درمان در بستر ناکامی	و ای یاد توام مونس در گوشه تنهایی
در دایره قسمت ما نقطه تسلیمیم	لطف آنچه تو اندیشی حکم آنچه تو فرمایی
فکر خود و رای خود در عالم رندی نیست	کفر است در این مذهب خودبینی و خودرایی
زین دایره مینا خونین جگرم می‌ده	تا حل کنم این مشکل در ساغر مینایی
حافظ شب هجران شد بوی خوش وصل آمد	شادیت مبارک باد ای عاشق شیدایی

(حافظ، ۱۳۸۹: ۳۸۸)

زبان و ساختار کلامی این غزل حافظ نیز نماینده ساختارهای اجتماعی و طبقاتی دوران اوست. طبقاتی که در برابر هم قرار گرفته‌اند و حافظ می‌خواهد با توسع معنایی و ظرفیت‌سازی برای شعر خود، مخاطبان هر دو طبقه را حفظ کند و همچنین از تکفیر و خشم آن‌ها نیز در امان بماند. همان‌قدر که طبقه حاکم، سخت‌گیر و مستبد عمل می‌کند و مطلق می‌اندیشد، غزل حافظ نیز از منطق گفت‌وگویی، مکالمه و چندآوایی بهره‌مند می‌شود. استبداد تاریخی و مطلق‌اندیشی‌های مذهبی زمان شاعر باعث می‌شود تا محافظه‌کاری و پنهان‌کاری، بر ذهن شاعر غالب شود. اغلب غزل‌های حافظ، پر است از دلالت‌های زبانی و استعدادهای معنایی و در نهایت محافظه‌کاری‌های اجتماعی و تاریخی. در غزل آورده‌شده در بالا نیز نشانه‌های زبانی بسیاری وجود دارد که معنا را متوسع می‌کند؛ چنانکه اطمینان و اعتماد به یک معنا را از بین می‌برد. نشانه‌های زبانی همچون «پادشاه خوبان»، «شاهد هرجایی»، «شمشاد»، «عاشق شیدایی»، «زلف»، «هجران»، «وصل» و... مدلول‌گریز هستند و یک مدلول خاص و مطلق را بر نمی‌تابند؛ بلکه طیفی از دلالت‌های زمینی و عرفانی را با خود حمل می‌کنند. این گونه از نشانه‌های مدلول‌گریز،

باعث ظرفیت‌سازی و تقابل معنایی می‌شوند. این غزل به‌وضوح، نه یک غزل عاشقانه و زمینی است و نه یک غزل عارفانه و آسمانی. نشانه‌های زبانی در این گونه از غزل‌ها، مانند طبقات اجتماعی، در هم آمیخته‌اند و جدال آن‌ها برای تسلط و اثبات معنایی خود، پایان‌ناپذیر است. جدال نشانه‌های زبانی در این غزل حافظ و عدم برتری یکی بر دیگری، حاصل یک جبر تاریخی است که از طرف طبقات، بر ذهن شاعر غالب شده است. نشانه‌های زبانی در این غزل، در بستر و بافت سیاسی بسته، خاص و غیردموکراتیک جامعه زمان خودش معنا می‌یابد.

در ارتباط با بستر اجتماعی و بافت تاریخی پشت غزل است که معنا، این چنین پیچیده، لایه‌مند و فربه شده است؛ چنانکه می‌تواند آواها و پیام‌های متعدد و گاه متضاد را با خود حمل کند و همچنان فضایی مهیا شود تا مخاطبان متفاوت، از طیف‌های گوناگون، بتوانند با آن ارتباط برقرار کنند. «شاهد هرجایی» در بافت تاریخی و تقابلی زمان شاعر، هم می‌تواند معشوق زمینی مورد نظر شاعر باشد و هم به‌عنوان یک معشوق عرفانی - خدا یا حقیقت یا هر آرمان دیگری - تلقی شود. هیچ دلالت موثقی وجود ندارد تا خواننده را متقاعد کند و نشان دهد که معشوق و مطلوب حافظ، زمینی است و عرفانی نیست. این گونه از ظرفیت‌سازی، گفت‌وگو و چندآوایی کردن، در غزل‌های حافظ کم نیست و با توجه به حجم دیوان حافظ، می‌توان گفت شعر حافظ، شعری تک‌آوا و مصرفی نیست. حافظ، استبداد طبقاتی و اجتماعی تاریخ زمان خود را در نوع ادبی غزل، بازتولید و گسترش می‌دهد. در غزل‌های حافظ، چند آوا و چند معنا شنیده می‌شود. شیخ، واعظ و زاهد، صدای خود را دارند. معشوق، عاشق و ساقی، صدای خاص خود را ندارند. پیر مغان و مراد و مرید نیز صدای متمایزی دارند. حافظ به همه اجازه می‌دهد تا در غزل او وارد شوند. در غزل حافظ، همه شخصیت‌های موجود در جامعه با کیفیت و ظرفیت مخصوص به خود سخن می‌گویند. غزل حافظ، اوج نمایش چندمعنایی و مکالمه است؛ مکالمه‌ای پنهان که در لایه‌های زبانی تعبیه شده است.

تعدد شخصیتی و دورویی عمومی ناشی از استبدادهای سیاسی و مذهبی، خود را در ظرفیت‌سازی معنایی غزل حافظ نشان می‌دهد. زرین کوب در کتاب «از کوچه زندان»، فضای تاریخی دوران حکومت امیر مبارزالدین را «کابوسی گران» برای اجتماع تصور می‌کند که سخت‌گیری و خفقان بی‌امانی را بر طبقات تحمیل می‌کرد (زرین کوب، ۱۳۸۵: ۴۵-۴۳). می‌توان گفت به قول باختین، جو حاکم در دوران حکومت امیر مبارزالدین، به «فضای اختناق و خفقان تبدیل شد؛ به‌طوری که فضای حاکم، فضایی مبتنی بر خنده‌ستیزی، جزم‌اندیشی و ایدئولوژی محافظه‌کارانه است که روشنی و صراحت بیان هنری را می‌زداید» (باختین، ۱۳۸۱: ۴۵). غزل حافظ در چنین شرایطی، جانب همه را نگه می‌دارد و با همه اقشار و طبقات، به گفت‌وگو می‌نشیند. او به‌جای همه سخن می‌گوید.

دانی که چنگ و عود چه تقریر می‌کنند؟ پنهان خورید باده که تعزیر می‌کنند

(حافظ، ۱۳۸۹: ۱۵۷)

هرچند انباشت صدای شخصیت‌ها در غزل حافظ فراوان است، پنهان‌کاری و رازداری معنایی او، نوعی انعکاس محافظه‌کاری تلقی می‌شود که ماحصل نقاب و چندشخصیتی عمومی تاریخ زمان شاعر است. غزل حافظ و خصلت چندآوایی بودن و همچنین مکالمه گسترده آن با طبقات متعدد و متقابل، محصول شرایط مادی و اجتماعی تاریخ قرن هشتم است؛ تاریخی که سرشت آشتی‌ناپذیر باورها و ارزش‌های اجتماعی موجود در میان طبقات فرادست و فرودست را نشان می‌دهد و حافظ مجبور است برای محافظت از مخاطب و همچنین شعر خود، سبکی تلفیقی را بنیان نهد که علاوه بر نشان دادن آواهای گوناگون و ظرفیت‌سازی معنایی، بتواند از سرکوب و سانسور طبقات حاکم نیز در امان بماند.

۲-۳- طنز در غزل حافظ

حافظ از شگردهای ادبی مانند ابهام، ابهام، بدل بلاغی و... استفاده می‌کند تا طنز خود را بسازد (حیدری و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۱). امروزه شعر حافظ با اقبال جمعی و تحسین توده‌ها همراه است. این استقبال اجتماعی، بیش از هر چیز، مدیون طنز است. طنز حافظ، جهت‌گیری پیام را از طرف گوینده به سوی زمینه‌های اجتماعی برمی‌گرداند. به عبارت دیگر، طنز حافظ، اجتماعی و نتیجه عمیق‌شدن شکاف‌های سیاسی، اقتصادی و البته طبقاتی است و نابسامانی و ناکارآمدی ساختارهای اجتماعی و کهنگی و پوسیدگی مناسبات میان طبقات فرودست و فرادست را نشان می‌دهد. این طنز هرچند نوعی عقب‌گرد و سرخوردگی اجتماعی و همچنین عقده‌ها، بلاتکلیفی جمعی، وسواس‌ها و گره‌های اجتماعی و روانی را بازگو می‌کند و هرچند محصول تنگناها و بن‌بست‌ها و سخت‌گیری‌های ایدئولوژیکی، سیاسی، اقتصادی و عاطفی و همچنین استبداد، بی‌کفایتی و مطلق‌گرایی طبقاتی است، طنزی پاکیزه و رندانه است و با طنزهای رکیک بعد از خود و همچنین هجوهای مبتذل قبل از خود متفاوت است.

گر ز مسجد به خرابات شدم خرده مگیر
مجلس وعظ دراز است و زمان خواهد شد
(حافظ، ۱۳۸۹: ۱۲۹)

«خرده مگیر» و «زمان خواهد شد»، به شدت شعر را اجتماعی و توده‌ای کرده است و به همان نسبت از گزندگی و تیزی آن کاسته و بر گیرایی و دلنشینی آن افزوده است.

طنز حافظ به دنبال اصلاح، اعتدال، نوزایی و ترمیم اجتماعی است. طنز او هرچند اوج جدال و مشاجره فرهنگی و متمدانه با شرایط موجود است و هرچند، هنر خودداری و تسلط بر خویش و نوعی از ادراک فرهنگی و متانت اجتماعی است، آن، اوج خشمگینی و دلخوری نیز است. طنز حافظ اگرچه می‌خنداند، خود، محصول مستقیم حُزن، اندوه و دلسردی تاریخی آشفته و پریشان است. آن، نشان‌دهنده اوج برآشفستگی فرهنگی، ناامیدی و قهر اجتماعی است.

به آب دیده بشویم خرده‌ها را
که موسم ورع و روزگار پرهیز است
(حافظ، ۱۳۸۹: ۴۴)

وسعت و فراخی طنز در شعر حافظ، نشان از استقبال اجتماعی به این نوع ادبی در زمان او دارد. طنز، ابزاری مردمی است و درخواست و سفارش اجتماعی و طبقاتی زمان خود است. آن، انتخاب خود طبقه فرودست است و ابزار بیان ناگفته‌ها و نظرگاه خود آن‌هاست، ابزار بیان آسیب‌ها، دورویی و نارسایی‌هاست و ابزار به سؤال برکشیدن و نقد اجتماعی است.

واعظان کاین جلوه در محراب و منبر می‌کنند
چون به خلوت می‌روند آن کار دیگر می‌کنند
مشکلی دارم ز دانشمند مجلس باز پرس
توبه‌فرمایان چرا خود توبه کمتر می‌کنند
(حافظ، ۱۳۸۹: ۱۵۶)

حافظ و طبقه فرودست، خوب می‌دانند که طنز، توانایی استبدادزدایی بالایی دارد. طنز نافذ، اقتدارشکن، تحقیرکننده و انقلابی است و به راحتی از خطوط قرمز طبقاتی، مذهبی و آیینی می‌گذرد و مقاومت، محدودیت و سرکوب را به آسانی متزلزل می‌کند.

صوفی ار باده به اندازه خورد، نوشش باد
ورنه اندیشه این کار فراموشش باد
(همان: ۸۴)
یارب آن زاهد خودبین که به جز عیب ندید
دود آهیش در آیینۀ ادارک انداز
(همان: ۲۰۵)

طنز حافظ، نیاز آن طبقه کارگری است که می‌خواهد آرام‌آرام و به تدریج، نهادها و نظام طبقه حاکم را تضعیف کند و از سرسختی و لجاجت آن‌ها بکاهد و راه را بر چرخش و انعطاف اجتماعی و طبقاتی هموار کند. طنز حافظ به دنبال همزیستی و پرکردن شکاف‌های اجتماعی است.

بیا که رونق این کارخانه کم نشود به زهد همچو تویی، یا به فسق همچو منی
(حافظ، ۱۳۸۹: ۳۵۰)

طنز حافظ، نوعی از جهان‌نگری است که آگاهانه به دنبال نظم و نسق جدید و کارآمد است، آینده‌نگر و پیش‌اندیش و به دنبال ابتکار و ابداع است، بر هنجارهای خیالی و وارفته طبقه فرادست می‌آویزد، به دنبال طرح نهادهای اجتماعی نو، شایسته و عینی است و در پی نفی قطعیت و تعصب است.

فقیه مدرسه دی مست بود فتوی داد که می حرام، ولی به ز مال اوقاف است
(حافظ، ۱۳۸۹: ۴۰)

بُود آیا که در میکده‌ها بگشایند؟ گره از کار فروبسته ما بگشایند؟
اگر از بهر دل زاهد خودبین بستند دل قوی دار که از بهر خدا بگشایند
به صفای دل رندان صَبوحی‌زدگان بس در بسته به مفتاح دعا بگشایند
(همان: ۱۵۹)

طنز حافظ به دنبال اعتدال و گسترش میانه‌روی است و به دنبال نفی اقلیت‌گرایی و شکستن سد انحصار و رانت است. طنز حافظ می‌خواهد نرم و فروتنانه، خودآگاهی، تعادل، یکرنگی و معرفت جمعی را تبلیغ کند.

حاشا لَله که نیم معتقد طاعت خویش این قَدَر هست که گه‌گه قدحی می‌نوشم
خرقه‌پوشی من از غایت دین‌داری نیست پرده‌ای بر سر صد عیب نهان می‌پوشم
صراحی می‌کشم پنهان و مردم دفتر انگارند عجب گر آتش این زرق در دفتر نمی‌گیرد
(حافظ، ۱۳۸۹: ۲۹۳)

طنز حافظ در درجه‌ای نافذتر از انتقاد، یک ترکیبی است سرکش و عجیب، از اندیشمندی و رنجیدگی طبقاتی و اجتماعی که نسبت معکوس با اقتدارگرایی سیاسی و مذهبی پیدا کرده است؛ به این معنا که هرچقدر که نظام سیاسی و طبقاتی اجتماع زمان حافظ، اقتدارگراتر می‌شود، فضای طنز حافظ نیز مشخص، مستقیم، نافذ و شدیدتر می‌شود.

امام شهر که بودش سر نماز دراز به خون دختر رز خرقة را قصارت کرد
(حافظ، ۱۳۸۹: ۱۰۶)

ز کوی میکده دوشش به دوش می‌برند امام شهر که سجاده می‌کشید بر دوش
(همان: ۲۲۰)

ای دل طریق رندی از محتسب بیاموز مست است و در حق او کس این گمان ندارد
(حافظ، ۱۳۸۹: ۹۳)

طنز حافظ به دور از ترویج خشونت و با تزلزل در نشانه‌های استبداد و مطلق‌اندیشی طبقه حاکم -محتسب، شیخ، امام شهر، شحنه، ملک و....- نوعی از مبارزه، استعداد و قدرت نرم فرهنگی و کارگری تلقی می‌شود که زیرساخت‌ها و بنیان‌های

فکری، فرهنگی و اجتماعی را برای تغییر، تحول و تکامل، آماده می‌کند و با ترویج نسبت‌گرایی، به دنبال ایجاد شک و تردید در مطلق‌اندیشی و لجبازی‌های سنتی و کم‌حاصل طبقه فرادست است.

محتسب شیخ شد و فسقِ خود از یاد ببرد	قصه ماست که در هر سر بازار بماند
(حافظ، ۱۳۸۹: ۱۴۰)	
امام شهر چو مهر ملک و شحنه گزید	من اگر مهر نگاری بگزینم چه شود
(همان: ۱۷۷)	
ترسم که صرفه‌ای نبرد روز بازخواست	نانِ حلال شیخ ز آب حرام ما
(همان: ۱۱)	

طنز حافظ می‌خواهد هنجارهای جزمی و بی‌کفایت را به چالش بکشد؛ رسوا کند و بدگمانی به ناکارآمدی تشکیلات طبقه حاکم را ترویج کند. طنز حافظ، برآمده از اراده طبقه فرودست اجتماع زمان اوست. آن، ابزاری مردمی، طبقاتی و کارگری است که در رو ساخت اغلب غزل‌های حافظ دیده می‌شود. طنز حافظ، نوع ادبی مورد نیاز و محصول تاریخ و اجتماع زمان اوست. از این روست که می‌توان گفت در دوره‌هایی از تاریخ که نفاق، دورویی و تعصب، زیاد شود، از شعر و تفکرات حافظ نیز استقبال بیشتری خواهد شد.

۲-۴- استفاده از «جفت‌های متقابل» و مقارنه‌های عینی

«جفت‌های متقابل» از اصطلاحات مورد نظر ساختارگرایان است (احمدی، ۱۳۷۵: ۳۴۱). جهان، استوار بر تضادهای ساختاری است؛ تضادها و دوقطبی‌هایی که تمام ساختارهای کوچک و بزرگ را شکل داده‌اند. این تقابل‌ها هسته بنیادین ذهن انسان هستند (پرنوش و همکاران، ۱۴۰۳: ۷۳). تصور یک ساختار منسجم، بدون فرض قطب و تضاد ساختاری، تقریباً ممکن نیست. این نظام و منازعه ساختاری، شرط اساسی حیات و بقای ساختارهاست و لاجرم درک و معرفت هستی‌شناختی پدیده‌ها نیز از مسیر همین قطب‌سازی‌ها و دوگانه‌پروری‌های ساختاری ممکن شده است. ساختارهای اجتماعی نیز همچون ساختارهای زیست‌شناختی و طبیعی، بر تضادهای ساختاری و دوگانه‌های تقابلی استوار شده‌اند. هنر نیز به‌عنوان یک ساختار منسجم، از این حکم کلی مستثنا نیست.

اگر به قول لوسین گلدمن، بپذیریم که ساختارهای هنری و ادبی، خود زاده ساختارهای اجتماعی موجودند و نیز اگر بپذیریم که ساختارهای اجتماعی، خود میدان تقابل‌ها و منازعه‌های طبقاتی هستند، لاجرم به این نتیجه خواهیم رسید که آثار ادبی، خود جلوه‌گاه تضادها و جدال‌های طبقاتی موجود هستند؛ چنانکه از ساختارشناسی آثار ادبی می‌توان ستیزها و ناسازگارهای اجتماعی را رصد کرد. غزل حافظ، تاریخ مبارزات فرهنگی طبقات زمان اوست که به‌خوبی تقابل و خصومت طبقاتی را به سطح ادبی برکشانده است. دوگانه‌های موجود در غزل حافظ نشان می‌دهند که نه به‌عنوان یک دوگانه کاذب، هنری و ساختگی، بلکه به‌مثابه یک هستی جامعه‌شناختی و همچنین یک واقعیت اجتماعی و پیشینه تاریخی، به ظرفیت و استعداد جامعه‌شناختی شعر او کمک کرده است؛ ظرفیتی که خواننده را به ناسازگاری‌ها و ستیزهای طبقاتی زمان او می‌رساند. هگل نیز تناقض و تقابل را شرط و اساس فکر می‌داند. او معتقد است که تقابل و دوگانه‌ها، تمام هستی را دربر می‌گیرند و در یک ارتباط دیالکتیکی، باعث تحقق و همچنین معرفت و درک پدیده‌ها می‌شوند. هگل، تضاد و تقابل این دوگانه‌ها را ابدی می‌داند (مجتهدی، ۱۳۷۷: ۵۱). غزل حافظ نیز صحنه منازعه و تقابل جفت‌هایی است که کانون‌های معنایی را به وجود می‌آورند که کل غزل را حمایت معنوی می‌کند و در فقدان آن تقابل‌های ساختاری، کل غزل فرو می‌ریزد و نشانه طبقاتی آن، حذف شده و کیفیت آن، به‌شدت کم خواهد شد. اوج دلالت‌های اجتماعی غزل حافظ در تقابل و دوگانه‌هایی نهفته است که

ماهیت اجتماعی آن را تقویت می‌کند و باعث پیوند تاریخی غزل با طبقات و ناسازگاری‌های اجتماعی می‌شود. در بررسی جامعه‌شناسی غزل حافظ باید گفت که تراحم‌های طبقاتی و نزاع‌های اجتماعی، خود را به شکل ستیزه و مجادله زبانی و تقابل واژگانی نشان می‌دهند.

ترسم این قوم که بر دُرْدکشان می‌خندند	بر سر کار خرابات کنند ایمان را (حافظ، ۱۳۸۹: ۱۰)
حافظ به خود نپوشید این خرّقه می‌آلود	ای شیخ پاکدامن معذور دار ما را (همان: ۷)
گر ز مسجد به خرابات شدم خرده مگیر	مجلس وعظ دراز است و زمان خواهد شد (همان: ۱۲۵)
حافظ از زهد ریایی بت‌پرستی بهتر است	همچو رندان به زمین زن سُبّحه صد دانه را (همان: ۱۱)
فکر خود و رای خود در عالم رندی نیست	کفر است در این مذهب خودخواهی و خودرایی (همان: ۳۷۰)
در میخانه بیستند خدایا میسند	که در خانه تزویر و ریا بگشایند (همان: ۱۵۹)
می صوفی افکن کجا می‌فروشند؟	که در تباہ از دست زهد ریایی (همان: ۳۷۵)

اغلب غزل‌های حافظ با تقابل‌سازی پیش می‌روند، کامل می‌شوند و شکل و قوام می‌گیرند. تقابل و تضاد، همچنان که اساس جامعه طبقاتی است، جان‌مایه غزل حافظ نیز است. ستیز طبقاتی و اجتماعی در سطح غزل حافظ باعث تقابل ساختاری در شعر شده است. تقابل طبقه حاکم و دینی زمان شاعر و ناسازگاری‌های اجتماعی، باعث نوعی از تقابل اومانستی، اخلاقی و فرهنگی شده است. تقابل‌های طبقاتی و مارکسیستی که بر جبر و توانایی اقتصادی طبقات دلالت می‌کند، در غزل حافظ فراوان دیده می‌شود. جدال اجتماعی فرودست و فرادست و دغدغه‌های اقتصادی آن‌ها در غزل باعث طرح موضوعات ارزشی و متفاوت در درون هر طبقه شده است. طبقه فرودست، طبقه‌ای است نیازمند، شاکر، فروتن، راضی، جمع‌گرا، عاشق و...؛ در حالی که سلسله ارزش‌های طبقه دارا و فرادست، خودبینی، فردیت، بدبینی، تظاهر، نخوت، ریاکاری، تمسخر، سرزنش و... است.

ای صاحب کرامت شکرانه سلامت	روزی تفقّدی کن درویش بینوا را (حافظ، ۱۳۸۹: ۷)
ای شاه حسن چشم به حال گدا فکن	کاین گوش بس حکایت شاه و گدا شنید (همان: ۱۹۰)
به ملازمان سلطان که رساند این دعا را	که به شکر پادشاهی ز نظر مران گدا را (همان: ۸)
خدا را رحمی ای منعم که درویش سر کویت	دری دیگر نمی‌داند رهی دیگر نمی‌گیرد (همان: ۱۱۸)

باید گفت که غزل حافظ از طریق طرح منازعات طبقاتی و ناسازگاری‌های اجتماعی، سرشت نسبی و ناپایدار نهادها و گروه‌های اجتماعی را به چالش می‌کشد. غزل حافظ در ساختار خود، پُر است از دوگانه‌ها و تقابل‌های ارزشی، پُر است از تحقیر مقدسات، پُر است از رندان پارسا و زاهدان ریاکار، پُر است از محتسب و شرابخوار، پُر است از مسجد و میکده. حافظ با طرح و نمایش این تقابل‌ها و خصومت‌های طبقاتی در ساختار غزل، به دنبال نفی مطلق‌گرایی و انکار جاودانگی ارزش‌های خودساخته طبقه فرادست اجتماع است. سرشت اجتماع دوران حافظ، همچون تقابل‌های ساختاری شعرش، آشتی‌ناپذیر و ناسازگار است. غزل حافظ با استفاده از تقابل‌های ساختاری، همه گفتمان‌های طبقاتی موجود را نسبی می‌کند، جدیت مقدسات را به ریشخند می‌گیرد، ریاضت‌پیشگی ایدئالیست طبقه فرادست و سلطه‌جوی حاکم را به سخره می‌گیرد و به دنبال تقویت گفتمان مادی و اپیکوری طبقه فرودست است.

حافظ جامعه‌شناس، خوب می‌داند که طبقات فرادست در جهت سلطه‌جویی خود، سعی می‌کنند تا یک فرهنگ رسمی و یک ارزشی ابداع کنند تا بتوانند به‌صورت سیستماتیک و ایدئولوژیک، طبقه فرودست را سرکوب و کنترل کنند. از این روست که حافظ با استخدام جفت‌های متقابل ساختاری در ساختار غزل، تلاش می‌کند تا نسبی‌گرایی و خنثی‌سازی هرگونه مطلق‌اندیشی و استبداد ارزشی و طبقاتی را تبلیغ کند.

۲-۵- صور خیال (تشبیه عکس، پارادوکس و تناقض‌نمایی)

جهان‌نگری رئالیستی حافظ همواره با صراحت، بر اصل زمینی و مادی زندگی، پای می‌فشارد. تشبیه‌های حسی و دیداری، خوردن شراب، ارضای نیازهای طبیعی و دغدغه‌های عاشقانه و جنسی و... همه و همه در جهت برجسته‌کردن اصل مادی و اپیکوریک حیات است. این جهان‌بینی، نه خودخواهانه است و نه شخص‌محور و به هیچ وجه از عرصه مادی زندگی، جدا نیست. در شعر حافظ، اصل مادی‌گرایی و جسم‌جویی، به همه مردم، حتی زاهد و صوفی تعلق دارد. مردم جامعه پیدا یا پنهان، آگاهانه یا غریزی، این تفکر را انتخاب کرده‌اند. به همین سبب حافظ در غزل و تصویرسازی‌های زبانی و ادبی خود، با اصول و ریشه‌های مادی و جسمانی حیات دنیوی، همخوانی بیشتری دارد. او به انزوا، مراقبه و احتیاط زاهدانه، با خصلت سورئالیستی و فراواقعی، با تفکرات انتزاعی و مستقل از حیات زمینی، کمتر توجه می‌کند.

غزل حافظ، مبلّغ و مروج اصل و نیازهای مادی و جسمانی طبقه فرودست و البته گسترده زمان خود است؛ طبقه‌ای که نه خودپسندانه، نه متوهمانه، نه منفعل و نه منزوی، بلکه آگاهانه و عاقلانه در مسیر تکاملی و روبه‌رشد خود است؛ طبقه‌ای که ارتباط عینی و واقعیت‌مداری با اطراف خود دارد، طبقه‌ای که در سطح نیازهای غریزی و اولیه خود قرار دارد و به دنبال اثبات ارتباطات سورئالیستی و دور از ذهن با اطراف خود نیست.

زبان و صور خیال غزل حافظ، نشان‌دهنده فرودآوری و انتقال تمام چیزهای فراواقعی، معنوی، آرمانی و انتزاعی، به عرصه مادی، زمینی و رئالیستی است تا با این روش، مخالفت خود را با طبقه حاکم نشان دهد. حافظ در مطلق‌گرایی طبقه حاکم و ایدئولوژیک، تشکیک می‌کند و به همان نسبت که آن‌ها بر تعالی‌گرایی و تقدس‌بخشی مفاهیم، پای می‌فشارند، او بر دغدغه‌های زمینی و حسی و مادی‌کردن حیات اصرار می‌کند. حافظ، انسانی عادی است با نیازهای معنوی و همچنین با نیازهای دنیوی و فیزیولوژیک و غریزی. او نه فرشته است و نه شیطان؛ بلکه ترکیب و معجونی از این دو است؛ درست مانند همه انسان‌های دیگر. می‌توان گفت سماجت حافظ در به‌کارگرفتن صور خیال حسی، مادی و دیداری، ماحصل اصرار و مداومت طبقه حاکم -زاهدان و صوفیان- بر تفکرات انتزاعی و سورئالیستی خود است.

حالی خیال وصلت خوش می‌دهد فریم
تا خود چه نقش بازد این صورت خیالی
(حافظ، ۱۳۸۹: ۳۶۰)

فریب و پنداری که حافظ بر آن انگشت می‌گذارد، سوگیری و رغبتی استعاری به خود واقعیت است. او تقابل خیال و واقعیت را خوب می‌داند. حافظ می‌داند که خیال و رؤیا، فریب می‌دهند؛ لاجرم خیال در نزد حافظ نه تنها واقعیت‌گریزی نیست، بلکه رسیدن به درک عمیق و دقیق‌تر از واقعیت و هستی مادی است.

پیش رفتار تو پا برنگرفت از خجلت
سرو سرکش که به ناز از قد و قامت برخاست
(حافظ، ۱۳۸۹: ۵۱)

گر غالیه خوش بو شد در گیسوی او پیچید
ور وسمه کمانکش گشت در ابروی او پیوست
(همان: ۵۳)

به بوی زلف و رُخت می‌روند و می‌آیند
صبا به غالیه سازی و گل به جلوه‌گری
(همان: ۳۵۳)

استفاده حافظ از تشبیه عکس، نشان از تبدیل و تحریف ارزش‌های اجتماعی و طبقاتی دارد. حافظ با استفاده از تشبیه عکس، بر مادی‌بودن ارزش‌های طبقه فرو دست و دغدغه‌های واقعیت‌مدار آن‌ها اصرار می‌کند. از دیگر شگردهای ادبی حافظ که محصول نگاه اجتماعی اوست، متناقض‌نما است که گاهی با طنز نیز درمی‌آمیزد و به شدت تأثیرگذار و خنده‌انگیز می‌شود.

ولی تو تالِبِ معشوق و جامِ می خواهی
طمع مدار که کار دگر توانی کرد
(حافظ، ۱۳۸۹: ۱۱۴)

به هرزه بی می و معشوق عمر می‌گذرد
بطالتم بس از امروز کار خواهم کرد
(همان: ۱۰۷)

در ابیات بالا، نگاه حافظ به «می»، «معشوق» و «کار»، متفاوت و متناقض است.

ز رهم میفکن ای شیخ به دانه‌های تسبیح
که چو مرغ زیرک افتد نفتد به هیچ دامی
(حافظ، ۱۳۸۹: ۱۱۴)

ای دل اندر بند زلفش از پریشانی منال
مرغ زیرک چون به دام افتد تحمل بایدش
(همان: ۲۱۶)

در ابیات بالا نیز نگاه حافظ به «مرغ زیرک»، متناقض است. در بیت اول، مرغ زیرک، «هیچ» در دام نخواهد افتد. در بیت دوم، در دام می‌افتد.

غزل حافظ بر تناقض‌های اجتماعی و طبقاتی استوار یافته است، لاجرم اغلب پارادوکس‌های موجود در آن‌ها مفهومی و دارای زمینه اجتماعی هستند. به عبارت دیگر، پارادوکس‌های حافظ در سطح زبان و بازی‌های زبانی محدود نمی‌شوند و درک تناقض‌نمایی آن‌ها بدون در نظر گرفتن بافت اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی و طبقاتی، تقریباً ممکن نیست. متناقض‌نماهای حافظ، غزل او را به اجتماع منتسب می‌کند و ماهیت و خاصیت اجتماعی آن را متراکم و برجسته.

از ننگ چه گویی که مرا نام ز ننگ است	و ز نام چه پرسى که مرا ننگ ز نام است (حافظ، ۱۳۸۹: ۳۹)
یارب به که شاید گفت این نکته که در عالم	رخساره به کس نمود آن شاهد هرجایی (همان: ۳۸۸)
مبین حقیر گدایان عشق را کاین قوم	شهان بی‌کمر و خسروان بی‌کلهند (همان: ۱۵۸)
گدای کوی تو از هشت خلد مستغنی است	اسیر عشق تو از هردو عالم آزاد است (همان: ۳۰)
وقت آن شیرین قلندر خوش که در اطوار سیر	ذکر تسبیح ملک در حلقه زنار داشت (همان: ۶۳)
راز درون پرده ز رندان مست پرس	کاین حال نیست زاهد عالی مقام را (همان: ۸)
خسروان قبله حاجات جهانند ولی	سبیش بندگی حضرت درویشان است (همان: ۴۱)

عباراتی چون «نام و ننگ»، «شهان بی‌کمر»، «خسروان بی‌کلاه»، «گدایان مستغنی»، «اسیران آزاد» و... در نمونه‌های بالا، خاصیت اجتماعی و جامعه‌شناختی دیالکتیکی آرایه ادبی متناقض‌گویی را به نمایش می‌گذارند که در بستر اجتماعی و با فرض ساختاری طبقاتی، جا می‌افتند و قابل فهم می‌شوند. این تکنیک زبانی، بخشی از ایدئولوژی ادبی حافظ را به عنوان ابزاری برای افشای سلطه طبقاتی، نشان می‌دهد. ساخت‌های پارادوکسیکال، نشان‌دهنده ناسازگارهای طبقاتی هستند که حل و فصل آن‌ها در ساختار اجتماعی زمان شاعر ناممکن می‌نماید. پارادوکس‌های حافظ، خاصیت «کارناوالی» اشعارش را به شدت بالا برده است؛ کارناوالی که پُر است از طنز، خنده، نقیضه‌گویی و نقد ناسازگارهای اجتماعی و طبقاتی.

۳- نتیجه‌گیری

حافظ، شاعری اندیشمند و آگاه است. او نسبت به اطراف حساس است، اجتماع خود را می‌شناسد. فکر و ذهن حافظ، درگیر تاریخ و اجتماعی است که در آن زندگی می‌کند. با نگاهی کل‌گرا و انضمامی، می‌توان گفت که غزل حافظ، نماینده تضاد طبقاتی اجتماع است. صف‌آرایی‌های طبقاتی و جدال و سینتر مداوم آن‌ها، در روساخت غزل حافظ خود را نشان می‌دهد و دشمنی و منازعه بی‌امان طبقات اجتماعی را می‌توان از غزل حافظ استنباط کرد. ساختار گسسته‌نمای غزل‌های حافظ، انعکاس گسست و آشفتگی‌های اجتماعی و طبقاتی قرن هشتم است. چندمعنایی و ابهام غزل حافظ نیز حاصل محافظه‌کاری و نقاب‌های عمومی و تلاش برای پنهان کردن واقعیت‌هاست.

ابهام و انواع آن، محصول بن‌بست‌های اجتماعی است؛ اجتماعی که انتظارات مخالف و نقد روشن و صریح را بر نمی‌تابد. تقابل‌ها و مقارنه‌های عینی در روساخت غزل، نشان‌دهنده اختلافات و تضادهای آشتی‌ناپذیر اجتماعی و طبقاتی هستند که در ساختار شعر، به صورت تقابل واژگانی و جفت‌های عینی، انعکاس یافته است. طنز حافظ که جنبه کارناوالی غزل‌های او را تشدید کرده است، با تحقیر، تشکیک و تردید در هنجارهای ارزشی، سنتی و مذهبی موجود در طبقات، به دنبال نفی مطلق‌گرایی و جزم‌اندیشی است.

تأکید بر کنش‌های زبانی، امرونی و تحذیر مکرر، محصول نگاه و نظام طبقاتی و استبدادی است که توسط ایدئولوژی، تلاش می‌کند تا دوگانه «خود» و «دیگری» را بسازد. «خود» همان طرفداران ایدئولوژی و «دیگری» نیز کسانی هستند که در مقابل آن ایستاده‌اند. این «خود»، مکرر و با امرونی و انداز، بر «دیگری» می‌تازد و تلاش می‌کند آن را کنترل کند.

طنز حافظ نیز مطالبه مردمی و اجتماعی است. مخاطب شعر حافظ از طنز موجود در شعر او استقبال می‌کند؛ زیرا طنز به حافظ این امکان را داده است تا خطوط قرمز طرح شده توسط طبقه حاکم را در زمان خود نفی کند و از آن خطوط رد شود. طنز حافظ، محصول جامعه‌ای طبقاتی است که با طرح و تبلیغ مفاهیم ایدئالیستی و ریاضتی، به دنبال سلطه و نوعی از سرکوب سیستماتیک بر اجتماع است. طنز حافظ هرچند اوج جدال و مشاجره فرهنگی و متمدنانه با شرایط تاریخی و اجتماعی موجود است و هرچند هنر خودداری و تسلط بر خویشتن و نوعی از ادراک و آگاهی و متانت اجتماعی است، اوج خشمگینی، دلخوری و استبداد طبقاتی را نیز نشان می‌دهد. حافظ با عینیت‌گرایی ساختاری و طرح تصاویر مادی و حسی و همچنین تفکرات اپیکوریک و لذت‌جویانه، همواره تلاش دارد تا ماهیت انتزاعی و آرمانی طبقه فرادست را تحقیر کند. تناقض‌گویی‌ها و پارادوکس‌های کلامی حافظ با دلالت‌های اجتماعی‌شان، به‌خوبی توانسته‌اند تا سرشت آشتی‌ناپذیر و ناسازگار ارزش‌های طبقاتی موجود در تاریخ زمان شاعر را نشان دهند.

تذکر: جامعه‌شناسی دیالکتیک تاریخی، یک نظام معناشناختی است که خصلت طبقاتی فرادست و فرودست را برای جامعه مفروض می‌داند. با استناد به این مفروض است که شعر حافظ را نیز می‌شود با توجه به موضوعات اجتماعی و تضادهای طبقاتی و کشمکش‌های موجود در روابط قدرت و ایدئولوژی آن دوره، مورد بررسی قرار داد. این نظام معناشناختی، می‌تواند به‌عنوان یک الگو، فهم معناهای پشت ساختار آثار ادبی را ممکن سازد. بدیهی است که ادراکات مبتنی بر این نظام معناشناختی، گاهی با نگاه و جهان‌بینی‌های پذیرفته‌شده و مرسوم، در تعارض قرار می‌گیرد؛ اما این تعارضات، نمی‌توانند نفی‌کننده کاربست و کارکرد این گونه از پژوهش‌ها باشد. نظام معناشناختی مبتنی بر جامعه‌شناسی دیالکتیکی، نشان می‌دهد که شعر حافظ، محصول اجتماع زمان خود است؛ اجتماعی که در آن، گفت‌وگوی صریح و مکالمه روشن بر سر منابع و منافع جمعی وجود ندارد.

۴- منابع

- آشوری، داریوش. (۱۳۸۱). *عرفان و رندی در شعر حافظ* (بازنگریسته هستی‌شناسی حافظ). چاپ سوم. تهران: انتشارات مرکز.
- احمدی، بابک. (۱۳۷۵). *ساختار و تاویل متن نشانه‌شناسی و ساختارگرایی*. تهران: مرکز.
- استعلامی، محمد. (۱۳۸۶). *درس حافظ نقد و شرح غزل‌های حافظ*، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.
- باختین، میخائیل. (۱۳۸۱). *سودای مکالمه، خنده، آزادی*. ترجمه محمدجعفر پوینده، چاپ دوم، تهران: چشمه.
- پرنوش، اشرف؛ پیرانی شال، علی؛ ابویسانی، حسین. (۱۴۰۳). بررسی تقابل‌های دوگانه مکان و کارکرد معنایی آن در شعر ناجی علوش، *پژوهشنامه ادب غنایی*، دوره بیست‌ودوم، شماره ۴۲. صص ۶۷-۷۶.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۴). *گمشده لب دریا (تأملی در معنی و صورت شعر حافظ)*، چاپ دوم، تهران: سخن.
- پوینده، محمدجعفر. (۱۳۹۸). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات نقش جهان.
- پیر، زیما. (۱۳۷۷). *روش‌های تجربی و دیالکتیکی در جامعه‌شناسی ادبیات*، ترجمه محمدجعفر پوینده، تهران: انتشارات نقش جهان.
- حق‌شناس، علی محمد. (۱۳۷۰). *مقالات ادبی و زبان‌شناختی*، تهران: انتشارات نیلوفر.
- حمیدیان، سعید. (۱۳۷۳). *بحثی در ساختار غزل فارسی*، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، دوره بیست‌وهفتم، شماره ۱۰۷، صص ۶۲۱-۶۴۴.
- حیدری، علی؛ رحیمی هرسینی، بهنوش. (۱۳۹۹). *بدل بلاغی؛ بستری برای آفرینش طنز در غزلیات حافظ*، *پژوهشنامه ادب غنایی*، دوره هجدهم، شماره ۳۵. صص ۴۷-۶۴.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۸۴). *ذهن و زبان حافظ*، چاپ هشتم، ویراست سوم. تهران: انتشارات ناهید.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۷۴). *تاریخ اجتماعی ایران*، جلد هشتم، تهران: انتشارات نگاه.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۷۳). *گلگشت در شعر و اندیشه حافظ*، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۵). *از کوچه زندان: درباره زندگی و اندیشه حافظ*، چاپ هفدهم، تهران: انتشارات سخن.
- شمس‌الدین شیرازی، حافظ. (۱۳۸۹). *دیوان*، تصحیح علامه محمد قزوینی، چاپ بیست‌ویکم؛ تهران: انتشارات پیام عدالت.
- صفا، ذبیح‌اله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد سوم، تهران: انتشارات فردوس.
- عزیزی‌هاییل، مجید؛ نوری، علی؛ حیدری، علی؛ زهره‌وند، سعید. (۱۳۹۸). بررسی شگردهای حافظ در چندمعنایی کردن متن. *مجله متن‌پژوهی متن*؛ دوره بیست‌وسوم، شماره ۷۹، صص ۷-۳۰.
- فاضلی، فیروز؛ کریم‌پور، نسرین. (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی ادبیات؛ شاخه‌ها و روش‌ها*، کتاب ماه ادبیات، شماره ۴۵ (پیاپی ۱۵۹)، صص ۵۸-۶۴.
- گلدمن، لوسین. (۱۳۷۶). *جامعه، فرهنگ، ادبیات*. ترجمه محمد جعفر پوینده. تهران: انتشارات چشمه.
- گلدمن، لوسین، (۱۳۷۴). *جامعه‌شناسی ادبیات*، ترجمه محمد جعفر پوینده، تهران: انتشارات چشمه.
- لوکاچ، جورج. (۱۳۷۷). *تاریخ و آگاهی طبقاتی: پژوهشی در دیالکتیک مارکسیستی*. ترجمه محمدجعفر پوینده، تهران: تجربه.
- مالمیر، تیمور. (۱۳۸۸). *ساختار منسجم غزلیات حافظ شیرازی*، *مجله فنون ادبی*، سال نخست، شماره ۱، صص ۴۱-۵۶.
- مجتهدی، کریم. (۱۳۷۷). *منطق هگل*، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نبی‌لو، علیرضا. (۱۳۹۲). بررسی تقابلهای دوگانه در غزل‌های حافظ، مجله زبان و ادبیات فارسی، دوره بیست‌ویکم، شماره ۷۴، صص ۶۹-۹۱.

Bakhtin, M. (1990). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Trans. C. Emerson and M. Holquist. Ed. M. Holquist. Austin: University of Texas Press.

